

lálkozhatunk merész szövegjavítást eszközöző filológiai dolgozattal is. A tanulmányok többsége az általuk vizsgált forrást (*Prágai Kozma, Kijevi krónika, Halics-volhíniai évkönyv* stb.) is bőségesen ismerteti, így jó ideig egyfajta kézikönyvként is használhatja majd az, aki a térség középkori és kora újkori történetírói termékeivel kíván behatóbban megismerkedni.

Thoroczkay Gábor

Molnár Antal

MAGYAR HÓDOLTSÁG – HORVÁT HÓDOLTSÁG

Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt
(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 509 oldal

Molnár Antal csaknem két évtizedes kutatómunkán alapuló monográfiája egyrészt szerves továbbépítése az oszmán hódoltság jellegéről már korábbi publikációiban kiforráló koncepciójának, másrészt jelentékeny új ismeretanyagot hoz felszínre és számos új értelmezési szempontot érvényesít a Kárpát-medence kora újkori egyházi viszonyait illetően. Impozáns módszerességgel és következetességgel építkező történettudósi életpálya jelentékeny állomása ez a szintetizáló munka

Molnár Antalnak már legelső megjelent könyve (Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. 1572–1647. Bp. 2002.) jelezte, hogy szerzője méltó folytatója annak a kutatási iránynak, amelyet Szakály Ferenc könyve és Tóth István György monumentális forráskiadása alapozott meg. Ezt követően Molnár több önálló kötetben és szaktanulmányban vizsgálta meg az egyes hódoltsági régiókban a katolikus egyházmegyék működésének lehetőségeit vagy éppen korlátait. A helyenként mikrotörténeti részletelig hatoló vizsgálódások összességéből egyre inkább kirajzolódtak a szintézis körvonalai, és megformálódott az a koncepció, amely minden korábbinál teljesebb és árnyaltabb kép kialakítását tette lehetővé az oszmán fennhatóság alá került egyházmegyék közjogi, gazdasági és politikai helyzetéről. Ez a monográfia ennek a két évtizede folyó rendszeres és célorientált kutatásnak az összegzése, kiegészítése, kiteljesítése és rendezett formában történő előadása.

Molnár Antal három nagyobb feladat megoldására vállalkozott. Nyilvánvalóan szembe kellett néznie a hódoltságkutatás historiográfiájával és jelen állásával, s mérlegelnie kellett a turkológia-oszmanológia e témát illető eredményeit. Ezt követően logikusan adódott a kutatás egyik legfontosabb kérdésének felvetése, amely a kondominium fogalmának tisztázását és karakterének részletes bemutatását kívánta meg. Különösen fontos volt ez azért is, mert a téma nemzetközi összevetésben kiemelt figyelmet (sőt kritikát) kapott már eddig is, s várhatóan a jövőben tovább erősödik az érdeklődés iránta. A monográfia harmadik egységét a magyar és a horvát hódoltság területén működő katolikus egyházi szervek és intézmények státuszának összevetése alkotja, amelyben kiemelt figyelmet kap a zágrábi püspökségi joghatóság helyzetének bemutatása.

A historiográfiai előzmények regisztrálásában Molnár méltán szentel kiemelt figyelmet Salamon Ferenc és Szakály Ferenc munkásságának: az előbbi a megalapozója, az utóbbi a részletes kidolgozója a hódoltsági kettős uralom koncepciójának. A szerző kiváló érzékkel vette észre a széles körképéből még jobbra hiányzó láncszemet, a magyarországi katolikus egyházi szervezet hódoltsági helyzetének bemutatását, s kutatásait már évek óta erre a szempontra

irányítva folytatta. Az ezzel együtt kiteljesedő kép jelentőségét növeli, hogy helyreigazítja azt az egyoldalú beállítást, amelyet néhány korábbi magyar oszmanisztikai tanulmány, legerőteljesebben pedig nemzetközi szinten Markus Koller képviselt Münchenben 2007-ben megvédett habilitációs értekezésével (Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert [1606–1683]).

Molnár könyve indokoltan hívja fel a figyelmet arra, hogy már Szakály eredményei nyomán is egyedi karakterű kondominiumról kell beszélnünk a Kárpát-medence középső részének kora újkori történetét illetően, mert az együttélés formáit az oszmán fennhatóság alatti területeken nem belső autonómiák és megegyezések, hanem külső erőviszonyok, a királyság hagyományos intézményeitől származó impulzusok alakították ki. Ennek bizonyítására veszi szemügyre Molnár a hasonló helyzetben lévő keresztény–oszmán határ menti területek politikai, közigazgatási és közjogi helyzetét, kutatva és mérlegre téve az azonosságokat és különbségeket. Így kerül sor Montenegró, Poljica, Dalmácia és a lengyel Podolia török kori történetének áttekintésére, amelynek végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi hódoltság „a maga teljességében ebben a formában máshol nem létező feltételrendszernek köszönhetően kialakult, illetve folyamatosan működő párhuzamos intézményrendszer által megvalósult, a maga nemében tehát egyedi hatalmi megosztás” (77.). Megállapítása már csak azért is meggyőző, mert az összevetések egy a bőséges levéltári forrásanyagon kívül érdemben felhasználta a kurrens szakirodalomból nem csupán a világnyelveken elérhetőket, hanem a különféle szláv nyelvű tételeket is. Ugyancsak alapvető segítséget jelentett a könyv koncepciójának kialakításában azoknak a fogalmaknak a tisztázása, amelyeket az Oszmán Birodalom s azon belül az iszlám vallásjog alakított ki a különféle határterületek jogállását illetően, mivel így az értekezés szerzője ezeknek a kategóriáknak a segítségével tudta felmutatni az egyes területek helyzete közötti különbségeket. Csak egy példát említve: a *zimma elv* ismertetése nélkül aligha lenne érthető a muszlim hatóságok viszonya a keresztény közösségekhez, a számukra biztosított korlátozott intézményi jogok tették lehetővé a megmaradásukat, ezt a szerző már 2002-ben megjelent monográfiájában is hangsúlyosan fejtegette ki. (Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. [1572–1647]. Bp. 2002.)

A tudománytörténeti szemle és a fogalomtisztázó alfejezet után következik a monográfia centrumában álló fejtegetés, a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági helyzetének részletező bemutatása. Korábbi tanulmányainak summázatát adja itt a szerző, számos lényeges megállapítással gazdagítva azokat. Ilyen például az a különbségtétel, amelyet a magyar rendházak (Gyöngyös, Jászberény, Szeged, később Kecskemét) és a balkáni (boszniai és bulgáriai) ferences missziók jellege között regisztrál: az előbbieket a királyságbeli klérus jól tagolt tradicionális hierarchiájának voltak részei, míg az utóbbiak csakis Róma irányítása alatt álltak és sok szempontból az Oszmán Birodalomban megtúrt ortodox egyházak szokásaihoz igazodtak. A különbséget a kortársak pontosan érzékelték, így maga Pázmány Péter is, ezt mutatják a rá gyakran panaszkodó bosnyák és olasz ferencesek kifakadásai, amelyek szerint az érsek minden kérésüket elutasítja, tevékenységüket nem segíti, mondván, hogy magyar nyelvismeret nélkül úgysem szolgálhatják hasznosan a magyarországi rekatolizáció ügyét (*Tóth István György: Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania [1572–1717]. I. Roma–Bp. 2002. 81., 184. és 210. sz. iratok).*

A ferencesek mellett a szerző a jezsuiták misszióinak (főként Pécs, Gyöngyös és Andocs) jelentőségét nem annyira a térítésekben, mint inkább a korszerűbb spirituális formák megismertetésében, a babonás szokások helyett a kanonizált rítusok, „a pogány mágia” helyett a „szakrális mágia” meghonosításában és az oktatásügy felkarolásában látja. Noha a források a ferencesek és jezsuiták közti olykor igen éles ellentétekről és rivalizálásról is bőven tájékoztatnak, végső soron mindkét szervezet – korlátozott lehetőségeihez mérten – hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus lakosság vallási élete a hódoltsági nehéz körülmények között is többé-kevésbé folyto-

nosságot mutatott. Az is kitűnik a feldolgozott forrásokból, hogy ezt a kontinuitást elsősorban a magyar katolikus hierarchia hódoltsági jelenléte, joghatóságának ottani érvényesítése tette lehetővé. Az értekezésnek ez a legfontosabb fejezete részleteiben tárgyalja az említett jelentőséget.

Nem volt ugyan eddig sem ismeretlen a püspöki helynök, a vikárius (*vicarius generalis in spiritualibus*) tisztsége, azonban Molnár kutatásai nyomán sokkal jelentősebbnek látjuk ezt a pozíciót, mint korábban gondoltuk. Miként a Magyar Királyság állami, rendi szervei részéről a hódolt szolgabíró, a hódolt esküdt intézte a pasák és szpáhik világában a vármegyék ügyeit, úgy a vikáriusok a magyar klérus érdekvédelmi és joghatósági képviselői voltak a hódolt régiókban. Mivel a főpapoknak a Szentszék felszólításai ellenére sem volt lehetőségük a rezidencia-kötelezettség gyakorlati teljesítésére, a helynökökre hárult minden egyházmegyei feladat teljesítése. Legerőteljesebben az egri és váci püspökség tudta érvényesíteni érdekeit, ebben nyilván a földrajzi közelség is szerepet játszott, továbbá a gyöngyösi ferencesek jól megerősödött bázisa is nagyban elősegítette az Észak-Alföld katolicizmusának jelentős mértékű helyben maradását.

A hódolt Magyarországon működtetett egyházi intézmények viszonyainak részletező bemutatása már önmagában is elegendő lehetett volna a kondominium tézisének megvédésére, a gondolatmenet azonban ennél jóval tovább is megy, mivel a horvát–szlávón katolikus egyház és ezen belül a zágrábi püspökség helyzetét minden korábbinál részletezőbben mutatja be. Kiterjedt horvátországi, itáliai és részben ausztriai levéltári anyag alapján, az utóbbi időben igen termékennyé vált délszláv szakirodalom érdemi ismeretében kapjuk meg a térség egyházi viszonyainak autentikus képét, amely a magyarországitól eltérő működési mechanizmust mutat. Molnár megjelöli azt a két kihívást is, amellyel a zágrábi püspökségnek szembe kellett néznie: egyfelől a protestantizmus megjelenése és terjedése, másfelől az ortodox egyházhoz tartozó szerb és vlah népesség beáramlása bomlasztotta fel a hagyományos kereteket. Joggal hiányolja itt a horvátországi reformáció történetének korszerű feldolgozását, amelyet csak a legutóbbi években igyekezett pótolni néhány áttekintő tanulmány.

A következő fejezetek újonnan feltárt adatokban bővelkedő fejtegetések révén mutatják be a zágrábi püspökség intézményrendszerének változásait. Képet kapunk az ottani káptalani stálumokról, azoknak éves bevételeiről, továbbá a papképzés lehetőségeiről. Az utóbbiról kiderül, hogy a zágrábi növendékek képzése nem az itáliai illir intézményekben zajlott, hanem főként a közép-európai modellhez kötődött, az alumnusok többnyire a római Collegium Germanicum Hungaricumban vagy Bécsben végezték tanulmányaikat. Többek között ez is alátámasztja a szerző megállapítását, amely szerint: „Zágráb egyházi és kulturális szempontból a mediterrán és a közép-európai katolicizmus határmezsgyéjén helyezkedett el, ugyanakkor ez utóbbi kultúrkör identitásformáló ereje sokkal erősebbnek bizonyult” (246.). Más kérdés – s ezt a további elemzések mutatják be –, hogy a magyar episzkopátus szerves részét képező zágrábi püspökség a 16. század végétől fokozatosan távolodni kezdett ettől a kötöttségtől, sokkal erősebben kapcsolódott a Tridentinum előírásaihoz, s végül az 1634. évi zágrábi zsinat már a horvát nemzeti szellemű felekezetszerveződés kezdeteit jelentette. Alighanem abban is igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy az öt évszázados közös magyar–horvát múlt után itt egy új szakasz kezdődik a két nép viszonyában, az egyházi autonómiaigények jelentkezése maga után vonja a kroatista nemzeteszmé fokról fokra történő erősödését is.

Önálló alfejezet foglalkozik a zengg-modrusi püspökség helyzetével, a középkortól a 18. századig ívelő történetével. Ennek jelentősége már csak azért is aláhúzendő, mivel erről a déli egyházmegyéről magyar szakirodalom Molnár korábbi és mostani kutatásain kívül lényegében nincs, s így nem most már az egyébként nem csekély horvát publikációs korpusz eredményei az e nyelven nem olvasók számára is elérhetőek lesznek.

A monográfia záró egysége a zágrábi püspöki joghatóság hódoltsági képviselőjének lehetőségeivel és korlátaival foglalkozik. A magyarországi helyzettel szemben itt a jóval gyengébb

rendi struktúrában látja a szerző a különbségek okát, ezekben a régiókban nem működött az a fél évezredes tradíció alapuló joggyakorlat és birtoklási elv, amely az északabbra fekvő hódoltsági területeken az új helyzetben is tovább élt. Aligha kétséges, hogy ez a körülmény a kora újkori magyar történetében a rendiség, a vármegyei joggyakorlat és a hagyományos egyházi szervezet jelentőségének olyan összefüggésére utal, amely mindeddig aránytalanul kevés figyelmet kapott.

Jelentékeny további eredményként emelhető ki, hogy a szerző bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a kétféle katolikus konfesszionalizációs modell egymással szembekerült és számos regionális konfliktushelyzetet eredményezett. A Rómából vezérelt központosító törekvések egyfelől, s a „magyar államegyházi-episzkopális szervezet” másfelől ugyanazt a rekatolizációs célt kívánták ugyan szolgálni, de egészen más alapállásból, más helyzetből kiindulva. Így a pozíciók megszerzésében nem együttműködés, hanem rivalizálás alakult ki közöttük. A nagy kérdés az, hogy ez hátráltatta vagy segítette-e a katolikus konfesszionalizáció közös ügyét. A Molnár által előadottak alapján úgy látjuk, az ellentétes érdekek ellenére a két törekvés ki is egészítette egymást, az északi régióban inkább a királyságbeli rendiség és egyházi hierarchia, míg délen (főként a szláv többségű részekben) a ferences misszionálás tudott hatékonyabb lenni. A nagy körülmétekintéssel végigvitt vizsgálat végső konklúziója az elmondottakból következik. Eszerint az oszmán hódításból eredő súlyos következmények Magyarország számára – a szerző szavaival – „még inkább végzetesek lettek volna, ha a magyar rendi hatalom, annak világi és egyházi képviselői nem kényszerítették volna rá a magyar jogrendet és annak anyagi vonzatait a török által elfoglalt országrész lakosságára”. Továbbá: „a katolikus hierarchia hódoltsági képviselete, a püspöki helynökök hálózata a magyar jelenlétnek szerves részét, sőt a déli területeken meghosszabbítását jelentette” (392.).

Külön is említendő nyeresége a kutatásnak az a 26 jól tájékoztató térkép, amely feltétlenül szükséges a Kárpát-medence és az északnyugati Balkán meglehetősen bonyolult vallási színeképének az áttekintéséhez. Az impozáns szintézis eredményeinek ismeretében további gondolatébresztő kérdések is felvetődhetnek: vajon a kondominiumon belül a koegzisztencia módozatairól nem lehet-e majd a jövőben többet megtudni? Vajon a források nem vallathatóak-e az együttélő muszlimok és keresztények mindennapjairól egy kifejezetten ilyen célzatú mikrotörténeti vizsgálódásban? Molnár Antal monográfiája a hódoltság történetének kutatásában nélkülözhetetlen lesz, s korántsem csak a magyar szempontú vizsgálódásokban, hanem a turkológiában, a balkanológiában és az európai egyháztörténetben egyaránt.

Bitskey István

Gábor Klaniczay

SANTITÀ, MIRACOLI, OSSERVANZE NEL MEDIOEVO

L'Ungheria nel contesto europeo

(Uomini e mondi medievali 61.)

Centro d'Italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto 2019. 565 oldal

A szerző tanulmányából olasz nyelven megjelent válogatás 21 különböző célokra és alkalmakra írott szöveget tartalmaz, közülük 5–6 publikálatlan vagy eredetileg más nyelven (angolul és franciául) megjelent munka fordítása. A tanulmánygyűjtemény egységes szerkezetű és nagy-